

L'ESGLÉSIA DE SANTA HELENA DE RODES. RECERCA ARQUEOLÒGICA I RESTAURACIÓ ARQUITECTÒNICA

PER

J.A. ADELL
J. BURCH
C. CARRASCAL
M. MATARÓ
A.M. PUIG
E. RIU
G. VIEYRA

1. INTRODUCCIÓ

L'estudi arqueològic i la restauració arquitectònica de l'església de Santa Helena o Santa Creu de Rodes s'inclouen en el programa d'intervenció pluridisciplinar al conjunt de Sant Pere de Rodes impulsat el 1989 per E. Carbonell, director general del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya. Aquest projecte va preveure, entre els objectius prioritaris, l'actuació en aquest temple, atès l'estat d'abandó i degradació en què es trobava. L'excavació va ser efectuada entre els anys 1989 i 1991 per l'equip d'arqueòlegs dirigit per M. Mataró i integrat per J. Burch, C. Carrascal, J. Llopart, A.M. Puig, F. Tió i G. Vieyra. El 1990 es va realitzar l'estudi arquitectònic de l'edifici i el projecte de restauració a càrrec dels arquitectes J.A. Adell i F. Albin. L'obra de restauració va iniciar-se aquest mateix any i va concloure a inici de 1992. La recerca arqueològica ha comportat l'excavació extensiva i exhaustiva del subsòl interior del temple i els seus annexos, i la prospecció dels pisos i les cobertes. La restauració ha englobat també totes les parts de l'edificació i ha estat plantejada a partir de l'anàlisi arqueològica i

arquitectònica de la fàbrica antiga. Aquestes actuacions han estat portades a terme, respectivament, pel Servei d'Arqueologia i el Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya.

2. EL POBLE ABANDONAT DE LA SANTA CREU DE RODES

L'església de Santa Helena o de la Santa Creu de Rodes es troba al poble abandonat de la Santa Creu de Rodes, que està situat a mig vessant nord-occidental de la Serra de Verdera, a les estribacions del Cap de Creus, al municipi del Port de la Selva (Alt Empordà). L'establiment ocupa un lleuger replà de la muntanya a uns 520 m. d'alçada sobre el nivell del mar, i dista prop d'un quilòmetre en direcció nord del monestir de Sant Pere de Rodes, just damunt de la carretera que puja de Vilajuïga. El temple, ara desafectat i d'origen pre-romànic, ocupa el sector de llevant del que era aquesta petita població, de la qual es conserven en peu les restes de nombroses edificacions encerclades per una muralla. A partir dels vestigis visibles es coneix que davant de la façana de ponent del temple s'obria una plaça que constituïa el centre de la població i on desembocava un vial que la creuava de nord a sud. A ambdós extrems d'aquest carrer es troben sengles portals amb torre que tancaven el recinte murallat (Badia, J. 1981-1985; Bolos, J. 1990).

Les restes del poblat només han estat objecte d'estassades i desenrunaments a l'àrea de la plaça i l'entorn de l'església, per la qual cosa, atesa la manca d'excavacions arqueològiques, es desconeix gran part de la seva trama, les característiques de les edificacions i la seva cronologia. Sense informació arqueològica i amb molt poques referències documentals resulten encara molt mal coneguts els processos de formació i consolidació d'aquest poble, la seva relació amb la implantació del temple, i les causes del seu despoblament o definitiu abandó.

3. HISTÒRIA I ARQUITECTURA

El temple de Santa Helena, en un estat de total abandó des de final del vuit-cents fins a 1991, només ha sofert algunes obres puntuals de consolidació dels murs i neteja de l'edifici durant els decennis de 1960 i 1970, actuacions que va portar a terme el Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. D'altra banda, cal remarcar que les parts més arcaïques d'aquest edifici no han

estat objecte d'atenció fins a ser estudiades i donades a conèixer per J. Badia i Homs (Badia i Homs, J. 1981 i 1985), gràcies al qual aquest temple ha estat valorat en la seva importància dins del context del pre-romànic català i així incorporat a la bibliografia especialitzada (Barral X 1981 i Junyent E. 1983). Abans de la seva excavació i restauració actual va ser de nou objecte d'una anàlisi monogràfica per part de J.A. Adell i J. Badia (1990).

En el seu estat actual l'església de Santa Helena és un edifici de tres naus amb la capçalera orientada a llevant i un absis central que sobresurt de forma considerable. La nau principal està coberta amb volta de canó i de quart de cercle, les laterals. Damunt del creuer s'eleva la torre campanar de forma troncopiramidal coronada per una gran espadanya. A la façana principal de ponent s'obre el portal, ara completament esbotzat per l'espoliació dels seus elements, i davant seu s'adossa un cos, tal volta inacabat, que pot correspondre a un atri. A la banda sud-est hi ha afegida una edificació de dues plantes que corresponia a la sagristia i dependències annexes.

En la seva configuració actual el temple de Santa Helena és el resultat d'un llarg procés constructiu, dins del qual es poden distingir diverses fases evolutives a partir de la informació proporcionada per l'excavació arqueològica i pel reconeixement de la fàbrica. Moltes d'aquestes etapes presenten greus problemes de cronologia, atesa la manca de material ceràmic o d'altre índole en els nivells associats a les construccions que resten en peu, que en força casos sols poden ser datats per les seves característiques constructives i relacions arquitectòniques, encara que dintre d'uns marges temporals força amplis a causa, també, de la rusticitat de moltes parts de l'edificació que dificulta la seva adscripció tipològica. No obstant, tot i que l'església va ser molt modificada per reformes d'època baix-medieval o posteriors, conserva encara bona part de la seva estructura original pre-romànica prou identificable com per copsar la seva extraordinària singularitat tipològica i formal.

3.1. La primera església

La primera notícia documental coneguda d'aquesta església data de l'any 974, en què va ser consignada entre les possessions del monestir de Sant Pere de Rodes en la butlla concedida a aquest cenobi pel papa Benet VI, i segons la qual el domini monàstic incloïa també la percepció de rendes, consistents en delmes i primícies. (P. De Marca, 1688). D'aquesta etapa d'expansió i consolidació del domini de l'abadia de Rodes es troben succes-

sius esments al temple i a les seves rendes en el precepte del rei Lotari del 982 i la butlla del papa Joan XV del 990 atorgats al monestir. No obstant, anys més tard va esclatar un llarg conflicte jurisdiccional entre l'abadia i la casa comtal d'Empúries-Peralada sobre diferents dominis, entre els quals hi havia el temple de Santa Helena, i que finalment es va resoldre amb una solució pactada de l'any 1097, segons la qual el comtat lliurava al monestir aquesta església juntament amb d'altres possessions (Montsalvatje, F. 1904).

A l'any 1113 o poc temps després correspon el document convencionalment considerat acta de consagració, però que en realitat es tracta de la dotació d'aquest temple, en la qual s'estipula la seva subjecció al monestir, el dret d'aquest en la provisió de clergues i l'exempció de la jurisdicció episcopal, a més de confirmar les rendes que rebia anteriorment junt a d'altres no consignades fins aleshores, i també les pertinences i alous que li eren propis (Montsalvatje. F. 1910). Segurament l'acta va comportar la conversió en parròquia de l'antiga església, i com a tal fou considerada durant els s. XIV i XV.

En el seu origen l'edifici estava constituït per una sola nau de planta rectangular, segurament coberta amb embigat i capçada a llevant per una torre troncopiramidal de tres plantes. Tal com ha pogut constatar l'excavació aquesta construcció no presenta cap mena de preexistències i per tant cal considerar-la una obra de nova planta, que se suposa exempta, encara que la manca de prospecció de l'entorn fa que de moment resti descontextualitzada. D'aquesta fase es conserva quasi íntegrament la torre, mentre que els murs perimetrals foren arrasats en fases posteriors, si bé es mantingueren alguns fragments de les filades inferiors localitzats també pels treballs arqueològics. L'aflorament de la roca natural en cotes força elevades i els canvis ocasionats per les posteriors reformes varen provocar que l'enderroc dels murs laterals de la nau en el sector oest de l'edifici fos total. Malgrat la manca de connexió arqueològica entre les parts residuals d'aquests murs i el frontis oest de la nau que es conserva en peu, les característiques d'aquest últim i en concret la decoració del capcer permeten considerar-lo una obra pre-romànica integrada en les fases constructives més antigues de l'edifici. Es desconeix on era la porta principal, però sembla raonable suposar que es trobava a la façana de ponent, sense descartar que s'obrís al desaparegut frontis meridional. El portal oest no conserva traces de la seva forma original i no pot ser datat, perquè ara constitueix un gran esvoranc a causa del sistemàtic espoli que han sofert els elements que el formaven. Aquest mateix frontis estava coronat per un capcer elevat, decorat amb un fris, en l'actualitat molt degradat, on

s'alternen els plafons de lloses amb els de peces de terra cuita disposades en retícula.

La planta baixa de la torre s'obria a l'interior de la nau per la banda oest amb un arc que suportava el frontis oest de la torre i que arrancava d'unes pilastres rectangulars, posteriorment desmantellades, la base de les quals, totalment enlluïda i posada al descobert per l'excavació, s'obria a un petit àmbit d'uns 3,75 m. de llargària i uns 3,95 m. d'amplada. El paviment de l'edifici era fet amb morter de calç amb sorra, de poca consistència i gruix, que cobria tota la superfície de la nau i s'assentava directament sobre el substrat de terra o argila natural; alhora recobria la cara interna dels murs.

A l'entorn exterior, es va disposar un cementiri, que només ha estat excavat en el sector sud-est, sota de les edificacions adossades posteriorment en aquest indret. La necròpoli sembla associada directament a l'establiment de l'església i presenta una utilització continuada entre els s. X-XV, aproximadament, de la qual són testimoni la superposició de tombes tallades a la roca i caixes de lloses. A la seva primera fase s'adscriuen set inhumacions. En relació amb aquest cementiri es varen localitzar un conjunt d'estrats argilosos i diferents paviments de calç. El més modern d'aquests paviments pertany al segle XIV, i es desconeix a quin tipus d'edificació podria pertànyer, atès que no s'hi han trobat restes constructives directament associades, si bé estava vinculat estratigràficament a una sepultura, en part retallada a la roca i en part complementada amb grans lloses. Posteriorment, aquest paviment va ser retallat per un nou conjunt d'enterraments en fossa de planta rectangular amb els peus i la capçalera arrodonits, les parets laterals rectes i la base sensiblement plana, però amb un lleuger pendent, descendent d'oest a est.

La torre és l'element més destacat de l'edifici, tant pel seu volum i la seva ubicació com per la composició de les façanes, totes diferents, però que havien estat emmascarades per l'erosió i l'aparedament de les obertures originals. La planta baixa s'obria a la nau, mentre que els pisos superiors estaven separats per sengles embigats, dels quals sols es conserven els encastats dels caps de bigues en els murs perimetrals, i la cobria una teulada a doble vessant, segurament de lloses, sostinguda amb fusteria. Tant la coberta com els pisos intermedis han desaparegut per la construcció posterior de voltes de mig punt. El parament del mur est del primer pis conserva l'arrebossat, segurament original, en el qual hi ha grafitada una creu patent de notable dimensió. Les quatre façanes presenten dos nivells de cornises que coincideixen amb els pisos interiors. Aquest fris es troba format per una filada horitzontal de lloses planes amb molt poc relleu respecte al parament exterior dels murs, i que

serveix de suport compositiu a les obertures i elements ornamentals de les façanes.

Al pis superior hi havia diverses obertures i elements decoratius, aparellats des d'antic i recuperats per la restauració en els casos en què ha estat possible. Al centre del frontis occidental es troba una gran obertura, que podria qualificar-se de porta elevada, atès que el seu llindar es recolza directament sobre la cornisa. A banda i banda s'obren dues finestres de menors dimensions i ampit més elevat. Totes tres obertures tenen arc de mig punt amb els muntants marcadament avançats i resolts amb encofrat d'encanyissat. La façana sud presenta tres nínxols de poca profunditat i arcs de mig punt que es recolzen sobre el fris, i amb el seu parament intern format per elements reaprofitats de terra cuita i talla quadrangular, com són tègules, combinats amb llambordes de pedra volcànica o d'altre tipus, tots ells en disposició reticular. Flanquegen la fornícula central, i a un nivell més alt, dues finestrelles llargarudes amb arcs d'acusada ferradura, aparellades a l'interior per la volta de la coberta. A la façana oriental hi ha dues finestres amb arc de ferradura, situades al mateix nivell que les anteriorment descrites. El frontis de tramuntana presenta una disposició similar a la sud, amb dues finestrelles d'arc de ferradura i sengles nínxols als extrems, si bé hi manca la fornícula central. Coronen la torre pels costats est i oest uns capcers elevats de forma triangular. En una segona fase la torre fou profundament modificada en bastir a l'interior dues voltes de directriu est-oest a la coberta i la primera planta. L'extradós d'aquesta última ha estat excavat i ha proporcionat entre els materials de reblliment un conjunt de terrissa datable entre els s. XVI-XVII. La restauració ha recuperat la teulada de lloses que descansa sobre la volta del pis superior i que es lliura a les façanes nord i sud amb un senzill ràfec de motllura de cavet. Damunt del primitiu capcer de la façana oest s'aixeca un potent campanar d'espadanya de dos ulls.

3.2. La capçalera

Sembla que l'edifici primitiu fou reformat adossant-li un absis de planta trapezoidal i coberta de volta de canó amb teulada a doble vessant, situat a llevant de la base de la torre i obert al cos preexistent. L'excavació va constatar la perforació del frontis est de la torre a fi d'adossar l'absis central, de 2'84 m. de llargada i 2'84 m. d'amplada, amb una superfície aproximada de 8'15 m². A aquesta etapa va seguir l'afegit de dues absidioles laterals

també trapezoidals i de volta de canó de directriu perpendicular a l'eix de la nau. Els murs perimetrals de la nau foren perforats per l'afegit de les dues absidioles de la banda nord i sud, i en aquest cas també varen mantenir-se uns muntants pels arcs d'accés, actualment desapareguts, i dels quals tan sols en resten els basaments. L'ampliació del temple va comportar l'anivellament interior dels nous àmbits mitjançant successives capes de rebliment de grans pedres i terra, sobre les quals es va estendre un paviment de morter de calç, de poca entitat i que es va trobar en molt mal estat de conservació. Arran d'aquesta segona remodelació el temple va disposar d'una capçalera trevolada. Totes aquestes obres són de caràcter pre-romànic. A l'absis principal hi ha una finestra d'una sola esqueixada i gran desenvolupament interior, que a l'exterior presenta una ornamentació a l'extradós de l'arc format per una fila de rajols ceràmics amb el cantell dentat i col·locats de pla. A cada una de les absidioles es conserven dues finestres de característiques interiors idèntiques a l'anterior, ubicades en el mur de llevant i a les façanes nord i sud. Tota l'obra està aparellada amb carreuons i blocs allargassats, simplement trencats o desbastats, sense escairar, de gneis, pedra procedent de la mateixa muntanya de Verdera. La disposició és en filades estretes i gens regulars, si bé a les cantonades les peces irregulars es combinen amb els blocs de majors dimensions i millor talla. Els ràfecs de la capçalera són de lloses planes del mateix tipus de pedra, que en el cas de l'absis principal formen una composició geomètrica.

En algunes parts de les façanes, i especialment a la torre, el parament conserva abundosos vestigis del morter de calç que completava els junts fins formar un recobriment quasi arrebossat amb les pedres embegudes, que és visible sota d'un barroer enlluït posterior. S'ha pogut constatar en el curs de la restauració que la coberta de l'absis central, que com la de les absidioles era constituïda per un enllosat, estava totalment recoberta per un arrebossat de calç, com possiblement també ho devia estar tota la resta de l'edifici. D'aquesta decoració externa, tant a les façanes com a les cobertes, hi ha notícia en algunes esglésies rosselloneses. L'interior era totalment arrebossat de calç i a les absidioles laterals hi ha vestigis, sota els encalats posteriors, d'una decoració pictòrica que formava una quadrícula alterna de quadres blancs i vermells, o simplement un llistat d'aquest darrer color. En el mur est de l'absidiola sud s'ha localitzat una excepcional decoració d'estuc, força malmesa, que forma un fris de dues sèries de tres fornícules de molt poca profunditat, disposades a banda i banda de la finestra central. Aquests nínxols presenten arcs ultrapassats, sostinguts per pilastres i capitells simulats de

forma rectangular, que reaprofiten elements de terra cuita. Aquesta ornamentació d'estuc, datable abans del s. XI per les seves relacions estratigràfiques amb la resta de la construcció, és d'un gran interès atesa la seva excepcionalitat, car a Catalunya no es coneixia fins ara cap decoració d'aquest tipus anterior a l'onzena centúria, segle en el qual s'han datat els estucs de l'església monàstica de Sant Serni de Tavèrnoles (les Valls de Valira).

L'estructura primitiva d'aquest temple constitueix un cas extremadament singular dins del context de l'arquitectura pre-romànica catalana, i molt en especial la seva torre, perquè no n'hi ha cap altre exemple a Catalunya i difereix completament dels campanars de tipus llobard, però pot ser relacionada amb la solució de la torre aixecada sobre el transepte de l'església de Cluny II. El caràcter pre-romànic de Santa Helena queda testimoni per la tipologia, en concret de la capçalera i de la torre campanar, i també de les seves obertures i decoració. L'únic element amb el qual és possible establir un cert nexa és el senzill fris que compartimenta la composició de les façanes de la torre, ja que podria entendre's com una versió simplificada dels frisos del campanar de Sant Andreu de Gurb (s. X). Per altra banda, les fornícules amb aparell reticular del frontis nord i sud integren aquesta solució ben arrelada en l'arquitectura romana tardoantiga, vinculació que també es fa palesa en la utilització d'elements ornamentals de terra cuita, alguns dels quals corresponen a peces reaprofitades. L'articulació de l'obra de l'església amb la torre resulta evident en la relació entre la seva base i l'absis central, malgrat les transformacions que ha tingut la fàbrica.

L'excepcionalitat de Santa Helena es troba en la seva estructura d'una nau amb torre, sense els absis laterals que hi foren afegits posteriorment. En aquest sentit resulta suggerent el possible vincle entre l'església de Santa Helena de Rodes i la de Santa Margarida II d'Empúries (l'Escala), on sembla endevinar-se una planta d'una sola nau amb capçalera trevolada, d'absis rectangulars, amb uns fonaments molt reforçats en el creuer, que podrien haver-se bastit per a suportar una torre. Altres edificis pre-romànics de planta d'aquest tipus, sense torre, són les esglésies de Sant Martí del Forn de Vidre (la Jonquera) i Sant Vicenç d'Obiols (Avià), que indiquen que aquesta tipologia no era estranya en l'arquitectura catalana anterior a l'any mil. Ara bé, a causa de les raons exposades més amunt resulta força difícil establir la datació precisa de la seqüència evolutiva de l'edifici. Respecte a la seva cronologia, poden ser indicatives les grans diferències constructives que presenta amb les parts més antigues del monestir de Sant Pere de Rodes, per la qual cosa sembla possible descartar una estricta coetaneïtat entre ambdues construc-

cions. En conseqüència, i en l'estat actual dels coneixements, el més prudent és proposar, a partir dels elements arquitectònics esmentats, una datació anterior a mitjan s. X per a l'estructura original del temple, és a dir, d'un període clarament anterior al desenvolupament de les formes arquitectòniques que a la segona meitat del s. X s'imposaren a l'Empordà i el Rosselló, i que al monestir de Rodes trobaren la seva màxima expressió. En darrer terme cal assenyalar que en cap cas es pot considerar Santa Helena com una obra secundària o reutilitzant, sinó que es tracta d'una construcció projectada i executada amb una oberta voluntat monumental i un elaborat sentit compostiu, cosa que fa d'aquest temple una mostra excepcional del pre-romànic català. Malauradament, la manca de materials datables en l'excavació dels nivells d'aquestes fases més arcaïques fa que la seva cronologia sols pugui ser esbossada a partir de les característiques constructives de l'edifici i de la seva decoració, amb un notable marge d'indefinició.

3.3. Les naus laterals

En el s. XV servien en aquesta església un grup de sacerdots i donats, tot i que sembla que el poble de la Santa Creu havia iniciat un procés irreversible de recessió. Com a conseqüència del seu progressiu abandó l'any 1570 el temple de Santa Helena havia perdut el caràcter parroquial i havia estat agregat a l'església de Sant Esteve de Mata, ara Sant Sebastià, de la Selva de Mar (Montsalvatje, F., 1904 i 1910). L'estudi documental permet recular aquesta data al 17 d'octubre de 1563 (A.D.G. Visites pastorals. Tocco, Vol. 63 fol. 46). Va ser a principi del s. XVI quan l'església, que havia estat sota l'advocació de la Santa Creu, va variar per la de Santa Helena, a qui la llegenda atribueix la troballa de la creu de Crist. Encara que les causes conjunturals i el ritme de despoblament d'aquest nucli són desconeguts, i les hipòtesis formulades fins ara —emigració a Mallorca, atac piràtic, etc.— no sembla que tinguin cap base documental fiable, segurament cal incloure el seu abandó en el context general de crisi feudal que a Catalunya va provocar una profunda recessió demogràfica i el despoblament de molts establiments, sobretot dels situats en terres marginals, com probablement era el cas del poble de Santa Creu de Rodes. El poble devia estar completament enrunat quan el 1623 l'abat J. Desguell va intentar recuperar el caràcter parroquial de Santa Helena obligant els habitants de la Selva de Mar i de la Vall de Santa Creu a rebre els serveis religiosos i ser enterrats en el vell temple (Montsalvatje, F. 1904).

Una visita pastoral de 1420 a l'església de Santa Helena descriu el seu interior i esmenta la presència de tres altars, el major i els dedicats a la Santa Maria i a Sant Joan, a més de les fonts baptismals. Arran d'aquesta mateixa visita s'autoritzava a variar la situació de l'altar major per permetre la instal·lació de la sagristia entre aquest i la capçalera, al mateix temps que s'ordenava la clausura del cementiri (A.D.G. *Visites Pastorals*. Andreu Bertran. Vol. 16, fol. 330). Aquest tancament no es devia efectuar o ho fou de forma molt precària, perquè altres visites del s. XVI repetiren la mateixa indicació.

Entre finals del s. XVI i principi del s. XVII l'església va ser modificada amb l'afegit de dues naus laterals que s'integren a la fàbrica precedent amb la perforació de sengles arcs de mig punt als murs de ponent de les absidioles. D'igual manera els murs perimetrals nord i sud de la primitiva nau foren esventrats amb dues grans arcades que suporten la volta de canó de la nau central, i que per la irregularitat del seu lliurament a les arcades sembla anterior a aquesta reforma. La datació d'aquesta reforma pren com a base el material ceràmic trobat en l'extradós de la volta que va cobrir el tram de la nau precedent a l'absis central, i que correspon a la torre. Cronologia que en principi es fa extensiva a la resta de voltes no excavades. L'excavació va detectar la presència al subsòl de les naus laterals de la fonamentació arrasada de sengles murs paral·lels a les façanes nord i sud de la primitiva nau, cosa que fa pensar en la possible construcció, potser inacabada, d'uns cossos laterals precedents als actuals i dels quals sols restarien aquests testimonis. Les actuals naus laterals es cobriren amb voltes de quart de cercle molt rebaixades i s'unificaren les seves teulades amb la de la nau central, per formar una sola coberta de lloses a doble vessant. També es va modificar l'arc toral que obre el creuer i que presenta una volta de canó a un nivell més baix de la nau central, i que ha estat datada a finals del s. XVI. Tot aquest sistema d'arcs descansa només en dos únics pilars situats a l'embocadura del creuer, de tal manera que l'estructura espacial de l'interior del temple resulta molt ambigua i peculiar. Les obertures presents a la nova edificació són una porta exterior totalment esbotzada en la façana de la nau lateral sud, a més de les espitlleres i petites finestres quadrangulars dels llençols afegits del frontis de ponent. Encara més tard d'aquestes remodelacions es va adossar un cos a manera d'atri a la façana de ponent, segurament inacabat.

En aquest moment també es va realitzar un conjunt de reformes a l'interior de l'església, que comportaren una nova pavimentació de morter de calç, disposada damunt un important nivell de reompliment abocat sobre els

paviments anteriors. A aquest període correspon la construcció de tres altars a la capçalera adossats als murs de llevant i associats a la nova pavimentació. En efecte, els mateixos morters que constitueixen el nou sòl arriben alhora les cares vistes d'aquests altars, fets d'obra. Cal assenyalar que el paviment vinculat a l'altar major es trobava pocs centímetres més alt que els associats als altars laterals, la qual cosa indica un presbiteri alçat respecte a la resta del temple. L'excavació va constatar l'existència en el braç nord del creuer d'un terra, fet de grans lloses de pissarra, l'amortització del qual va ser immediata, en ser anul·lat per un altre fet de peces de granit. Amb la col·locació d'aquests nous paviments la capçalera va mantenir un nivell superior a la resta del temple. La datació d'aquestes reformes se situa en un moment avançat del s. XVII, entorn del darrer terç, si bé la perduració al llarg del temps dels sòls de lloses de granit es fa patent per les diverses remodelacions i adaptacions de què varen ser objecte, de tal manera que el seu ús va arribar fins gairebé l'abandonament del temple.

Aquesta nova construcció havia d'enderrocar completament les naus preexistents, a més d'integrar la nau del temple pre-romànic i adossar-se a la seva capçalera, tot sobrepasant lleugerament la seva amplada. La coberta correspon a sengles voltes de quart de cercle, amb pedres disposades a plec de llibre, paral·leles a la volta de la nau central. A l'interior es va disposar un banc corregut adossat als murs perimetrals i la capçalera estava constituïda per altars laterals, tancats per reixes de les quals es localitzaren els encaixos de les frontisses i pollegueres, com sembla que també ho estava el central. La pavimentació de l'església en aquesta fase correspon a un seguit de refaccions en morter de calç dels paviments anteriors de la nau central i de nova instal·lació a les laterals, amb un fort pendent que segueix la topografia original del terreny. L'accés central era el portal de la façana de ponent, des del qual i per una escala de cinc graons fets de lloses de granit s'arribava al pla de la nau. Al costat d'aquesta graonada hi ha una base de planta circular i sobreelevada que havia de suportar la pica baptismal. Una porta de petites dimensions s'obria al centre de la façana sud, si bé aquesta fou tapiada durant el s. XIX.

3.4. Altres reformes i abandonament del temple

La visita pastoral realitzada pel bisbe Josep Taverner i d'Arderna l'any 1725 testimonia el mal estat en què es trobava el temple, que descriu de la següent manera: *Las parets de dita iglesia estan malissimament, lo paviment*

així mateix, la porta de mala manera altre porta, y ha tancada ab pedras movedisas y encara ha un forat per a hont com també per una finestra facilmente se pot entrar (A.D.G. Vol. 115, fol. 53 v). L'abat del monestir de Rodes J. de Viladecans hi va ser enterrat l'any 1820, encara que l'església devia estar pràcticament abandonada, perquè poc temps després l'ajuntament del Port de la Selva demanava al bisbe el seu restabliment. Del seu mobiliari litúrgic se sap que l'any 1790 hi havia *dos altares gòtics de marmol de Génova* segons va fer constar F. de Zamora a les notes del seu viatge a l'Empordà. Si el 1876 el retaule de marbre encara es conservava (Papell A. 1930), l'any 1879 es trobava trencat i els seus fragments, escampats pel terra; alguns foren localitzats en l'excavació. Un any més tard s'hi celebrava el darrer aplec amb motiu de la festa de la Santa Creu (Badia, J. 1981. 36-37 i 117).

Entre final del s. XVIII i principi del s. XIX es realitzen un seguit de petites actuacions que corresponen a les darreres transformacions de l'església abans del seu abandó. Entre aquestes reformes cal consignar l'avançament del presbiteri fins als pilars de la primera tramada d'arcs formers, operació que va realitzar-se després de la col·locació d'un nou paviment de lloses al centre de la nau. Al mateix temps es varen adossar uns murs a la façana interior de l'absidiola sud per a suportar sengles retaules, i a més es construïren uns nous altars rectangulars que substituïren completament els anteriors, que foren desmantellats fins al nivell del paviment de lloses. La darrera pavimentació correspon a una estesa de morter de calç, molt feble, que tan sols s'ha conservat molt fragmentàriament en el sector sud-est de l'edifici. La porta de la nau lateral sud va ser tapiada a l'any 1820, segons s'infereix de l'aparellat intern on es conserva l'enlluït amb els fragments d'una inscripció pintada a la sepultura de l'abat de Sant Pere de Rodes, J. de Viladecans, mort l'any 1820 i enterrat en aquesta església.

3.5 L'edifici annex

A l'angle sud-est del temple es troba una edificació formada per dos blocs, de cronologia diversa, destinats a sagristia i dependències annexes. La seva implantació es va produir damunt d'un cementiri preexistent i de major extensió, que ha estat excavat tan sols en el subsòl de l'edifici, on també s'han localitzat algunes restes de paviments que podrien correspondre a una edificació anterior. A aquesta edificació, de dues plantes d'alçada, s'hi accedia des de l'interior de l'església per dues portes, una oberta al mur de migdia de

l'absis central i l'altra perforada al mateix cantó de l'absidiola meridional, i es comunicava amb el pis superior per una escala interior. La planta baixa comunicava amb l'exterior mitjançant un petit portal allindat amb una creu esculpida. El cos més antic es va situar entre l'absis major i l'absidiola sud, i la seva datació es proposa a partir de la ceràmica proporcionada pels sondejos realitzats a l'extradós de les voltes d'aresta que cobreixen la planta baixa i que han proporcionat ceràmica de l'entorn de la primera meitat del s. XV, cosa que permet, alhora, relacionar la seva construcció amb les reformes proposades l'any 1420 arran de la visita del bisbe Andreu Bertran. Posteriorment a l'interior de l'edificació es va continuar inhumant també en cistes i taüts fins entrat el s. XVIII. La cronologia del segon cos, afegit a l'extrem de l'absidiola de migdia i al bloc preexistent, se situa durant el s. XVIII. L'edificació, de dues plantes, va reproduir en el pis superior l'ordenació de la planta baixa, amb dues estances, a més d'un tercer àmbit que es trobava damunt la coberta de l'absidiola sud, a la qual s'arribava per una escala. La façana meridional conserva al primer pis un balcó i una finestra amb esplandit a l'interior. En aquesta etapa els paviments de la planta baixa consistien en un enllosat i una estesa de calç, mentre que al primer pis eren de rajols i lloses. Tals diferències cal atribuir-les a les diverses funcions dels àmbits, i no pas a la seva cronologia, atès que el material ceràmic trobat en la preparació de tots ells presenta similar datació.

4. RESTAURACIÓ ARQUITECTÒNICA

La restauració de Santa Helena ha estat plantejada a partir del rigor històric i el respecte envers l'arquitectura antiga, de forma que s'acorda amb l'atent examen arqueològic de la fàbrica per tal de facilitar la comprensió de la seva evolució constructiva i destacar, sobretot, la morfologia de les parts preromàniques, que són aquelles que presenten un major interès històric i arquitectònic. Cal assenyalar, però, que les solucions arquitectòniques introduïdes han tingut per objectiu principal assegurar la conservació de l'edifici i facilitar la seva visita, i en cap cas han pretès recrear els estadis més primitius del temple, sinó que el mantenen com una ruïna consolidada, resultat de l'agregació d'obres diverses al llarg del temps. Atesa l'absència de problemes estructurals a l'edificació no ha estat necessària l'execució d'obres per a afermar-la, i les actuacions empreses s'han centrat en la significació de les estructures i elements més destacats, sempre amb la introducció de recursos

molt continguts, per a reduir al mínim l'impacte sobre el conjunt arquitectònic.

Les façanes i les cobertes han estat explorades, netejades i consolidades, sense cap altra nova aportació que la recuperació de les obertures, els acabats primitius i la seva protecció. El llosat de totes les cobertes, tant de la nau com de la capçalera, en lloc de refer-se, ha estat sanejat, consolidat i impermeabilitzat amb la impregnació de productes específics, sense remoure les peces originals. Respecte a les obertures, les finestres que estaven aparellades s'han tornat a obrir i han quedat protegides per un vidre que no arriba a tancar completament el buit. Els portals de ponent i migjorn, espoliats dels seus elements i transformats en esvorancs des de fa molt temps, no s'han formalitzat de nou, sinó que tan sols s'han consolidat i tancat amb portes de planxa metàl·lica perforada que permeten la visió de l'espai interior.

Al campanar s'han recuperat les obertures pre-romàniques tapiades. Així les finestres i les altres obertures de les façanes de llevant i ponent s'han obert de nou, mentre que les finestrelles del frontis de tramuntana i migjorn, cegades per la volta de la coberta, han estat lleugerament refoses des de l'exterior i tractades amb un estucat. Amb la intenció de respectar les diferents transformacions de l'església s'ha conservat l'espaldanya i el coronament de la torre ha estat lligat amb una corretja de formigó, a més de recuperar la barana original i completar l'antiga teulada de lloses. A l'edificació annexa no s'han reinstal·lat les cobertes desaparegudes, de forma que el primer pis d'aquest cos ha adquirit el caràcter de terrassa i els murs perimetrals ruïnosos s'han completat fins al seu coronament amb una corretja de formigó armat, excepte a la banda oriental, on s'han rebaixat per a permetre la visió de l'absis. Per una antiga escala interior es pot pujar a la terrassa, des de la qual s'accedeix al primer pis del campanar, dins del qual s'ha consolidat l'arrebossat antic amb grafit.

L'interior del temple ha estat pavimentat de nou i s'han sanejat els paraments per assegurar la conservació dels recobriments antics. L'absència d'estructures preexistents en el subsòl ha permès recobrir l'espai excavat i instal·lar nous nivells de pavimentació, mitjançant els quals s'explica l'evolució de l'edifici en planta. El pis, tot de formigó, és més elevat a les naus laterals i lliscat en l'acabat, mentre que a la primitiva nau central i a l'absis es troba a una cota inferior i està respatllat. Una cinta de llambordes ceràmiques dibuixa al terra el perímetre dels murs desapareguts del temple pre-romànic. Els paraments antics que conserven decoració pictòrica o en estuc s'han netejat i consolidat. En resum, la intervenció portada a terme a

l'església de Santa Helena de Rodes ha volgut combinar el coneixement arqueològic de l'edifici amb la seva restauració, de forma que amb solucions simples, eficients i expressives s'asseguri la seva conservació i es faciliti la comprensió tant de la seva evolució històrica com dels valors arquitectònics.

BIBLIOGRAFIA

- ADELL, J.A.; ALBIN, F. 1991, *Projecte bàsic i d'execució per a la restauració de l'església parroquial de Sant Pere de Rodes Santa Helena – (antiga Santa Creu)*, Servei del Patrimoni Arquitectònic – Generalitat de Catalunya (Text inèdit).
- ADELL, J.A.; ALBIN, F. 1992, *Monestir de Sant Pere de Rodes. Església de Santa Creu de Rodes. memòria final de les obres de restauració*, Servei del Patrimoni Arquitectònic – Generalitat de Catalunya (Text inèdit).
- ADELL, J.A.; BADIA, J. 1990 “Santa Creu (o Santa Helena) de Rodes” dins *Catalunya Romànica* vol. IX, 2 *L'Empordà* (Dir. J. Vigué) Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 652-657.
- BARRAL, I ALTET, X. 1981 *L'art pre-romànic a Catalunya s. IX-X*. Edicions 62, Barcelona, p. 208-209.
- BADIA I HOMS, J. 1981 *L'arquitectura medieval de l'Empordà* vol. II B, Diputació Provincial de Girona, Girona, p. 35-42 i 2a edició 1985, p. 581.
- BOLOS, J. 1990 “Poble de Santa Creu de Rodes” dins *Catalunya Romànica*, vol.IX, 2 *L'Empordà* (Dir. J. Vigué), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 648-652.
- BURCH, J; CARRASCAL, C.; MATARÓ, M.; PUIG, A.M.; VIEYRA, G. 1992 “Intervencions arqueològiques al monestir de Sant Pere de Rodes durant l'any 1991” dins *I Jornades d'Arqueologia a les comarques de Girona*. Sant Feliu de Guixols, 5-6 de juny 1992 (text fotocopiats)
- DE MARCA, P. 1688, 1972 *Marca Hispanica, sive limes hispanicus*, col·l “Baluze”, París 1688; ed. Base, Barcelona 1972, edició facsímil.
- GUITERT i FONTESERE, J. 1927, *Monestir de Sant Pere de Rodes. Descripció, notes històriques*. Barcelona 1927.
- JUNYENT, E. 1983 *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Curial Edicions Catalanes- Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona. p. 155-156.

- MATARÓ ET ALLII 1989, 1990, 1991, *Memòria d'excavació*, Servei d'Arqueologia – Generalitat de Catalunya (Textos inèdits).
- MONTSALVATJE i FOSSAS, F. 1904, *Noticias históricas*, vol. XIV, Olot, 1904.
- MONTSALVATJE i FOSSAS, F. 1910, *Noticias históricas*, vol. XVIII, Olot, 1910.
- NAVARRO, A.; RIU, E., 1992 “Sant Pere de Rodes. Estudi i restauració del monestir i de l'església de Santa Helena (1989-1991)” dins *II Simposi Actuacions en el patrimoni edificat: la restauració de l'arquitectura dels segles IX i X*. Diputació de Barcelona, Barcelona, p. 147-156.
- PAPELL, A. 1930, *Sant Pere de Roda*. Figueres, 1930.
- L'estudi fet sobre les Visites Pastorals conservades a l'Arxiu Diocesà de Girona (A.D.G.) es recull en les Memòries d'excavació.



Fig. 1. Vista d'un dels portals amb torre del poble de la Santa Creu de Rodes. Foto: Jordi S. Carrera.

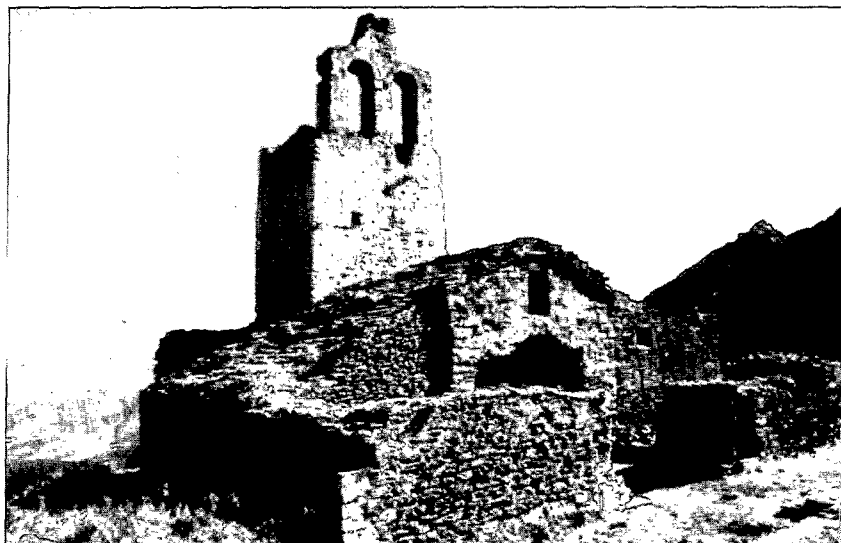


Fig. 2 Vista general de l'església de Santa Helena abans de la restauració arquitectònica. Foto: Jordi S. Carrera.



Fig. 3. Interior de l'església finalitzada l'excavació arqueològica. Foto: Jordi S. Carrera.



Fig. 4. Sagristia de l'església. Nivell d'inhumacions. Foto: Jordi S. Carrera.